

«BANKING AUDIT»

LECTURE #1

INTERNATIONAL STANDARDS OF AUDITING AND INTERNATIONAL AUDITING ORGANIZATIONS

Rizaev N.K. - DSc

“БАНК АУДИТИ” фани

1-МАВЗУ. ХАЛҚАРО АУДИТОРЛИК ТАШКИЛОТЛАРИ ВА КОМПАНИЯЛАРИ, УЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

РЕЖА:

1. Халқаро аудиторлик ташкилотлари ва уларнинг фаолият йўналишлари
2. Мустақил аудиторларнинг халқаро ташкилотлари
3. Халқаро аудиторлик компаниялари ва уларнинг фаолият йўналишлари
4. Ички аудиторларнинг профессионал ташкилотлари

1. Халқаро аудиторлик ташкилотлари ва уларнинг фаолият йўналишлари.

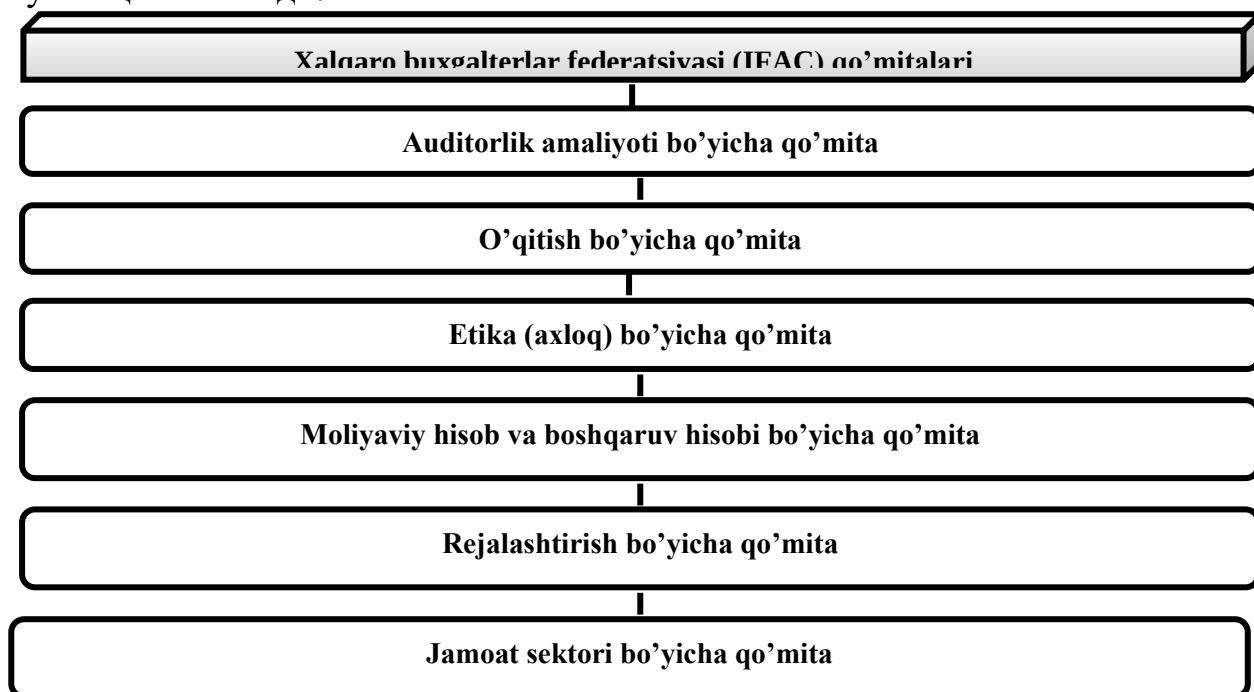
Халқаро аудитни унификацияланган ҳолда ташкил қилиш учун, аввало, бухгалтерия ҳисобининг байналмилаллашувига эътибор қаратиш лозим. Миллий ҳисоб ва аудит тизимларини халқаро миқёсда уйғунлаштириш мақсадида 1966 йилда Халқаро тадқиқот гуруҳи тузилган эди. Ушбу тадқиқот гуруҳига АҚШнинг бухгалтер-аудиторлари, шунингдек Канада, Англия, Уелс, Шотландия, Ирландия давлатларининг махсус мутахассислари киритилган. Мазкур ташкилот жаҳоннинг кўпгина давлатларида тадқиқот ўтказиб, миллий ҳисоб ва аудит тизимлари ўртасидаги тафовутлар хусусида ҳисобот тайёрлаган. Ҳисобот маълумотлари натижаларига кўра бухгалтерия ҳисоби ва аудит стандартлари бўйича махсус халқаро ташкилот тузишга қарор қилинган. Натижада халқаро ҳисоб ва аудит стандартларини ишлаб чиқувчи Бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича кўмита (ИАСС) ва Халқаро бухгалтерлар федератсияси (ИФАС) тузилган.

1973 йил 29 июнда Австралия, Канада, Франтсия, Германия, Япония, Мексика, Нидерландия, Буюк Британия ва Ирландия ҳамда АҚШ бухгалтерлар ташкилотлари ўртасидаги келишув натижаси сифатида тузилган Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари кўмитаси (Интернационал Ассоунтинг Стандартс Коммитте - ИАСС) бугунги кунда халқаро аудиторлик фаолиятида улкан нуфузга эга. Ҳозирги вақтда унинг таркибида жаҳоннинг 103 мамлакатидан 142 та вакиллар қатнашмоқда.

Ҳозир аудитга бўлган талабларни уйғунлаштириш борасида ишлар халқаро

даражада такомиллаштирилмоқда. Турли ташкилотлар, шу жумладан, бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича махсус қўмита (ИАСС), халқаро бухгалтерлар федератсияси бу масала бўйича фаол шуғулланмоқда. Молиявий ҳисоботларнинг ягона халқаро тизимини халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартлари асосида барпо қилиш ва уни такомиллаштириш заруриятидан келиб чиқиб, Халқаро бухгалтерлар федератсияси таркибида доимий автоном қўмита ҳуқуқларига эга бўлган аудиторлик амалиёти бўйича халқаро қўмита тузилган. У Халқаро бухгалтерлар федератсияси кенгаши номидан аудит стандартларини чоп этади, шунингдек, аудит текширишларини ўтказиш билан бир вақтда қўшимча хизмат кўрсатиш бўйича халқаро стандартларни ишлаб чиқади. Булар бухгалтер-аудиторлик касбининг ривожланиши ва имкони борича халқаро миқёсда аудитга ёндашишнинг ягона тизимини яратишга мўлжалланган. Бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича қўмита (ИАСС) бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг стандартларини ишлаб чиқиш ва уни бутун дунёга тарғиб қилиш мақсадида тузилган. Бошқа халқаро ташкилотлардан фарқли ўлароқ Бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича қўмита таркибига фақат ноҳукумат ташкилотлар киритилади. Қўмитага раҳбарлик қилиш доимий ишловчи котибият томонидан амалга оширилади. Котибият таркибига 13 та давлат ва 4 та халқаро ташкилотнинг вакиллари киритилган.

Халқаро бухгалтерлар федератсияси (ИФАС) 1977 йилда бухгалтерия касбини юқори даражага олиб чиқиш мақсадида тузилган бўлиб, унинг бажарадиган вазифалари ИАССнинг вазифалари билан мос тушади. Жаҳоннинг 75 мамлакатининг профессионал ҳисоб ташкилотлари ИФАСнинг аъзолари бўлиб ҳисобланади.

1-расм. Халқаро бухгалтерлар федератсияси (ИФАС) қўмиталари.¹

¹ Akrom Karimov, Zafar Muqimov, Mutabar Khodjayeva va Anvar Avloqulov, *Xalqaro audit* (Toshkent: Moliya nashriyoti, 2019), 42 bet.

Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби ва аудит тизимларини стандартлаштириш муаммолари билан БМТнинг ҳисоб ва ҳисоботларнинг халқаро стандартлари бўйича экспертларнинг ҳукуматлараро ишчи гуруҳи (ИСАР) шуғулланади.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЕСД) аудитнинг халқаро стандартларини ишлаб чиқишда бевосита қатнашмайди, балки ушбу ташкилот стандартларнинг лойиҳасини кўриб чиқишда иштирок этади. Мазкур ташкилот 1976 йилда тузилган бўлиб, унга Австралия, Австрия, Белгия, Канада, Дания, Финландия, Франтсия, Германия, Гретсия, Исландия, Ирландия, Италия, Япония, Люксембург, Нидерландия, Янги Зеландия, Норвегия, Португалия, Испания, Шветсия, Швейтсария, Туркия, Буюк Британия ва АҚШ давлатлари аъзо ҳисобланишади.

Аудитнинг халқаро стандартларини ишлаб чиқишда халқаро ташкилотлардан ташқари минтақавий ташкилотлар ҳам иштирок этиши мумкин. Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг халқаро стандартларини ишлаб чиқишда энг фаол иштирок этадиган минтақавий ташкилот Европа иқтисодий ҳамжамияти ҳисобланади. Ушбу ташкилот 1957 йилда тузилган бўлиб, унинг таркибига Белгия, Дания, Франтсия, Германия, Гретсия, Ирландия, Италия, Люксембург, Нидерландия, Буюк Британия, Испания ва Португалия киради.

Европа иқтисодий ҳамжамияти унга аъзо мамлакатларнинг ҳисоб ва аудит тизимларини стандартлаштириш мақсадида 5 та директива ишлаб чиққан. Бу директивалардан кўзланган асосий мақсад мазкур ташкилотга аъзо мамлакатларнинг миллий ҳисоб ва аудит тизимларини бир-бирига яқинлаштиришдан иборат. Чунки, Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо мамлакатларнинг миллий ҳисоб ва аудит тизимлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Нидерландия, Буюк Британия ва Ирландияда бухгалтерия ҳисоби ва аудит маълумотлари асосан инвесторлар учун мўлжалланади ҳамда ҳисоб ва аудит маълумотлари бошқарув қарорларини қабул қилишда қўлланилади. Германия, Люксембург ва Белгияда эса ҳисоб ва аудит маълумотлари, асосан, банк муассасаларига йўналтирилган. Франтсияда эса ягона унификатсияланган ҳисоб ва аудит тизими мавжуд бўлиб, у давлат режалаштириш ташкилотларини маълумот билан таъминлашга хизмат қилади.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш мақсадида Европа иқтисодий ҳамжамиятининг директивалари ишлаб чиқилган. Масалан, 1984 йил 10 апрелда қабул қилинган 8-директивада Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар аудиторларига қўйиладиган малакавий талаблар белгиланган бўлиб, барча мамлакат аудиторларига қўйиладиган талаблар унификатсиялаштирилган.

1979 йилда тузилган Бухгалтерия ҳисоби ва аудит бўйича Африка Кенгаши ушбу қитъа мамлакатларида мавжуд миллий ҳисоб ва аудит тизимларини бир хил асосга келтиришга хизмат қилади. Ушбу ташкилотга Африка қитъасидаги 27 мамлакат бирлаштирилган.

Лотин Америкасидаги мамлакатларнинг миллий ҳисоб ва аудит тизимларини стандартлаштириш мақсадида Америка мамлакатлари бухгалтерлари ассотсиатсияси тузилган бўлиб, унинг таркибига 21 та давлат

киради. Ушбу ташкилот ҳар 2-3 йилда йирик анжуманлар ўтказди ҳамда унинг натижасига кўра, илмий услубий қўлланмалар чоп этади.

Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари бухгалтерлари ассотсиатсияси Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур ва Таиланд давлатлари аъзоларидан ташкил топган. Ушбу ташкилот фақатгина бухгалтерларнинг малакасини ошириш билан чекланиб қолмасдан, балки миллий ҳисоб тизимларини бири-бирига мувофиқлаштириш бўйича ҳам ишлар олиб боради.

Осиё ва Тинч океани мамлакатлари бухгалтерлари конфедератсияси таркибига 20 дан ортиқ давлат киради. Ушбу ташкилотнинг мақсади минтақада бухгалтерия ҳисоби ва аудиторлик касбини ривожлантиришни мувофиқлаштиришдан иборатдир. Ташкилот эндиликда миллий ҳисоб ва аудит тизимларини уйғунлаштиришга асосий эътиборини қаратмоқда.

2. Мустақил аудиторларнинг халқаро ташкилотлари

Европада бухгалтерлар ва аудиторларнинг иккита профессионал ташкилоти салмоқли ўрин эгаллайди. Бу бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича халқаро комитет – БҲСХК (Интернационал Ассоунтинг Стандартс Коммитте – ИАСС) ва Европа эксперт бухгалтерларининг федератсияси ЭЕБФ (Федератион дес Эхпертс Сомптаблес Эуропеен - ФЕЕ). ФЕЕ 1987 йил 1 январда ташкил топган ва штаб-квартираси Брюсселда жойлашган.²

Миллий анъаналар, шунингдек аудиторлар жамоат ташкилотлари ҳам аудиторлик фаолиятининг барпо бўлиши ва ривожланишида жуда катта рол ўйнайди. Масалан, Америкадаги қасамёд қилган бухгалтерлар институти – АҚБИ (Америсан Институте оф Сертифиед Публис Ассоунтантс – АИСПА) АҚШда аудиторлик фаолиятининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган. Унга қуйидаги мажбуриятлар юкланган:

- қасамёд қилган бухгалтерлар учун профессионал талабларни белгилаш;
- бухгалтерия ҳисоби ва аудит билан боғлиқ мавзуларда тадқиқотлар ўтказиш ва асарлар чоп қилиш;
- маъмурият учун маслаҳат хизматлари;
- солиққа тортиш соҳасидаги маслаҳат хизматлари ва бошқалар.

Аудиторлик фаолиятининг ривожланишига кўплаб бошқа муассасалар, ассотсиатсиялар ва институтлар ҳам таъсир кўрсатган. Улардан ҳар бири маълум вазифаларни бажариш учун яратилган бўлиб, уларда аудиторлик фаолиятига жуда ҳам хилма-хил ёндошувлар мавжуд. Шубҳасиз, энг муҳимларидан бири қимматли қоғозлар ва биржа оператсиялари бўйича комиссия - ҚҚБОК (Сесуритиес анд Эхчанге Сомиссион – СЕС) бўлиб, у молия бозорининг ривожланиши учун масъул ҳисобланади.

Булардан ташқари, АҚШда марказий ҳисоб бошқармаси (ёки умумий бухгалтерия ҳисоботи бошқармаси) – МҲБ (Генерал Ассоунтинг Оффисе - ГАО) ҳам мавжуд. Бу федерал ҳукумат қонунчилик шохобчасининг идорадан ташқари хизмати бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистонда бу борада Ҳисоб Палатаси ташкил

² Akrom Karimov, Zafar Muqimov, Mutabar Khodjayeva va Anvar Avloqulov, *Xalqaro audit* (Toshkent: Moliya nashriyoti, 2019), 44 bet.

этилган. ГАО фақат АҚШ Конгресси олдидагина масъул ҳисобланади. Унга бош назоратчи раҳбарлик қилади, у Конгресс олдида ҳисобот беради. ГАО аудитор ходимларининг асосий мажбурияти – айнан Конгресс учун аудитор-ларни тасдиқлаш функсиясини бажаришдир. АҚШнинг ҳар хил ҳукумат муассасалари Конгресс учун молиявий ахборотларнинг айрим турларини (шу жумладан, бюджет маблағларининг сарфланиши, давлат буюртмаларининг бажарилиши ҳақида ҳам) вақти-вақти билан тақдим қилиб туради. Улар томонидан тайёрланган ахборотларнинг катта қисми Конгрессга тақдим қилинишидан олдин ГАО мутахассислари томонидан аудиторлик текширувидан ўтказилади. Ҳукумат муассасаларининг харажат ва даромадлари қонун ҳужжатлари билан белгиланганлиги сабабли, ушбу аудиторлик текширувлар мазмуни – бухгалтерия ҳисоботи билан яқунланган анъанавий аудит эмас, балки мувофиқлик аудитидир. ГАО аудиторларининг бошқа маж-буриятлари ҳам, асосан, мустақил аудиторлик фирмалари мутахассислариники каби бажарилади.

АҚШдаги аудиторларни бирлаштириб турган, юқорида санаб ўтилган ташкилотлардан ташқари, қуйидагиларни ҳам келтириш мумкин:

Бухгалтерларнинг Америка Ассотсиатсияси – БАА (Америсан Ассоунтинг Ассосиатсион – ААА). Бу ташкилот асосан бухгалтерия ҳисоби, аудит ва молиявий таҳлил ўқитувчиларини бирлаштиради.

АҚШ бухгалтерларининг миллий ассотсиатсияси – АБМА (Национал Ассосиатсион оф Ассоунтантс – НАА). Бу моддий ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларида, нотижорат ташкилотларда, банкларда, суғурта компанияларида ва бошқаларда ишлайдиган бухгалтерларнинг идорадан ташқари ассотсиатсиясидир.

Молия ходимлари институти – МХИ (Финансиал Эхесутивес Институте – ФЕИ). У асосан молиявий директорлар ва бош бухгалтерларни бирлаштиради.

Давлат муассасалари бухгалтерларининг ассотсиатсияси – ДМБА (Ассосиатсион оф Говернмент Ассоунтантс – АГА). Ушбу ассотсиатсияда давлат (федерал, айрим ҳолларда мунитсипиал) муассасалари, хизматлар ва агентликларнинг бухгалтерлари бирлашадилар.

Компютерлаштирилган аудит бўйича мутахассислар ассо-тсиатсияси – КАМА(ЕДП Аудиторс Ассосиатсион) ва бошқалар.

Англияда қасамёд қилган бухгалтерларни бирлаштирувчи, қуйидаги асосий ташкилотлар мавжуд:

1. Англия ва Уелс қасамёд қилган бухгалтерларининг институти – АУҚБИ(Тхе Институте Чартеред Ассоунтантс ин Энгланд анд Валес – ИСАЕВ, ёки АСА, ёки ФСА);

2. Дипломли бухгалтерларнинг жамоат ассотсиатсияси – ДБЖА (Тхе Чартеред Ассосиатсион оф Сертифиед Ассоунтантс – САСА ёки АССА, ФССА);

3. Бухгалтер-таҳлилчиларнинг жамоат институти – ДБЖА (Тхе Чартеред Институте оф Манагемент Ассоунтантс – СИМА, ёки АСМА, ФСМА);

4. Миллий молия ва бухгалтерия ҳисоби жамоат институти – ММБХЖИ (Тхе Чартеред Институте оф Публис Финансе анд Ассоунтанс- СИПФА, ёки ИПФА);

5. Шотландия қасамёд қилган бухгалтерлар институти (Тхе Институте оф Чартеред Ассоунтантс оф Ссотланд–ИСАС, ёки СА);

6. Ирландия қасамёд қилган бухгалтерлари институт (Тхе Институте оф Чартеред Ассоунтантс оф Иреланд –ИСАИ, ёки ФСА).

3. Халқаро аудиторлик компаниялари ва уларнинг фаолият йўналишлари Аудиторлик фаолиятининг ривожланиши йирик трансмиллий компанияларнинг вужудга келишига олиб келди. Бундай аудиторлик компаниялари ичида энг йириклари қуйидагилар:

2-расм. Халқаро аудиторлик компанияларининг «Катта тўртлик» гуруҳи таркиби.³

Улар ҳақиқатан ҳам бутун дунёда обрў қозонган монополистлар бўлиб, санаб ўтилган тўртта фирма жамланган ҳолда – халқаро аудиторлик-консултатсион бизнеснинг тан олинган ва тажрибали лидери ҳисобланади.

Юқорида қайд қилинган компанияларнинг ҳар бири турли мамлакатларда кўплаб офисларга эга бўлиб, уларнинг барчаси қасамёд қилган бухгалтерлар институтининг аъзоси ҳисобланади. «Катта тўртлик» йирик мижозларнинг тахминан 90% ига хизмат кўрсатади. Бу фирмалар йирик халқаро лойиҳаларни бажариш имконига эга бўлиб, деярли барча турдаги консултатсия-аудиторлик хизматларини кўрсатади. Агар ўз ходимлари этишмаса, бошқа фирмалардан зарур мутахассислари, шу жумладан, бундай лойиҳаларни бажаришда иштирок этиш учун иқтисодий-ҳуқуқий хусусиятлари билан яхши таниш бўлган тадбиркорлар ёки у ёки бу мамлакатнинг ҳокимият ходимлари ҳам жалб қилинади.

Аммо улар ҳам Ғарб мамлакатларида бутун аудиторлик бозорини қамраб ололмайдди. Бундай йирик, жаҳон аудиторлик фаолиятида ҳал қилувчи рол ўйнайдиган ва трансмиллий корпоратсиялар ҳисобланган фирмалардан ташқари, деярли ҳамма мамлакатларда ўрта фирмалар ҳамда аудитдан ажралиб чиққан аутсайдерлар мавжуд. Бундай унча катта бўлмаган аудиторлик фирмалари

³ Akrom Karimov, Zafar Muqimov, Mutabar Khodjayeva va Anvar Avloqulov, *Xalqaro audit* (Toshkent: Moliya nashriyoti, 2019), 47 bet.

давлат томонидан қўллаб-қувватланса, улар яхши фаолият кўрсатадилар.

ПрисewaterхоусеСооперс аудиторлик компанияси иккита компания - Присе Waterхоусе анд Сооперс & Лйбранд бирлашувидан келиб чиққан. 1849 йилда Самуел Прайс Лондонда ўз бизнесини очган. 1854 йилда Уилям Купер Лондонда компанияси ишини йўлга қўйган. Йиллар давомида улар томонидан ташкил қилинган фирмалар ўз фаолиятини кенгайтириб борди. Ва 1998 йилда Ушбу иккала компания бирлашиб, «ПрисewaterхоусеСооперс» аудиторлик компанияси ташкил топди.

«Прайс Уотерхаус Куперс» аудиторлик компаниясининг асосий аудит йўналишлари қуйидагилар:

- умумий аудит;
- банк аудити;
- инвеститсия муассасалари аудити;
- консалтинг ва бошқалар.

1845 йилда 25 ёшли Уилям Делойт Лондонда ўзининг бухгалтерия фирмасини очган. Георг Туш 1883 йилда Эдинбург университетини тугатиб, бухгалтер даражасига эришган. 1900 йилда у Жон Нивен билан биргаликда Нью-Ёркда «Тоуч, Нивен & Со» бухгалтерия фирмасини очган.

Нобузо Томатсу 1952 йилда 57 ёшида Лондонда сертификатланган жамоатчи бухгалтер мақомига эга бўлган ва хусусий корпоратсия очган. кейинчалик уччала бухгалтерия компаниялари бирлашиб, «Делоитте анд Тоуче Тохматсу Интернационал» аудиторлик компаниясининг вужудга келишига асос бўлган.

«Делойт ва Туш» аудиторлик компаниясининг асосий аудит йўналишлари қуйидагилар:

- умумий аудит;
- банк аудити;
- консалтинг ва бошқалар.

А.С.Ернст ва Артур Янг турли хил одамлардир. Янг 1863 йилда Шотландияда туғилган ва Глазго Университетини тугатган. У 1906 йилда АҚШнинг Чикаго шаҳрига кўчиб бориб, «Артхур Ёунг & Со» бухгалтерия фирмасини очган.

А.С.Ернст 1881 йилда АҚШнинг Клевеленд шаҳрида туғилган. 1903 йилдан бошлаб акаси Теодор билан ҳамкорликда бухгалтерия ишлари билан шуғуллана бошлаган. Эрнст акаси Теодор билан биргаликда бухгалтерия фирмасини очиб иш юритган. А.С.Ернст ва Артур Янг ҳаётда бир-бири билан учрашмаган. Иккаласи ҳам 1948 йилда вафот этган. Аммо А.С.Ернст ва Артур Янг очган бухгалтерия фирмалари кейинчалик гуркираб ривожланган ва 1989 йилда улар бирлашиб, «Ернст & Ёунг» аудиторлик компаниясининг вужудга келишига сабаб бўлган.

«Ернст ва Янг» аудиторлик компаниясининг асосий аудит йўналишлари қуйидагилар:

- умумий аудит;
- мулклар баҳолаш ва аудитини ўтказиш;
- суғурта компаниялари аудити;

- консалтинг ва бошқалар.

КПМГ – аудиторлик компанияси асосчилари фамилиясининг бош ҳарфлари қисқартмасидан олинган.

«К» - Клинфелд. Пит Клинфелд Голландияда «Клйнвелд Крааенхоф & Со.» бухгалтерия фирмасини очган ва кейинчалик у Нидерландияда КПМГ номи билан иш бошлашида асос бўлган.

«П» - Пит. Уилям Барклай Пит 1870 йилда Лондонда «Виллиам Барслай Пеат & Со» бухгалтерия фирмасини очган.

«М» - Марвик. Джеймс Марвик Роджер Митчелл билан биргаликда 1897 йилда Нью-Ёркда «Марвиск, Митчел & Со» бухгалтерия фирмасини очган.

«Г» - Герделер. Райнхард Герделер кўп йиллар давомида КМГни вакили бўлиб ишлаган. У КПМГни бирлашишига асос солган. 1987 йилда ПМИ ва КМГ битта компанияга – КПМГга бирлашган.

«КПМЖ» аудиторлик компаниясининг асосий аудит йўналишлари қуйидагилар:

- умумий аудит;
- банк аудити;
- биржалар ва инвестиция муассасалари аудити;
- суғурта компаниялари аудити;
- консалтинг ва бошқалар.

Аудиторлик компаниялари аслида қандай эҳтиёжларни қондириши ва бизнесдаги омадини асосий омили нима билан боғлиқ эканлигини яхшироқ тушуниш учун аудитнинг ривожланиш тарихига назар ташлаш лозим.

Аудит, ўзининг замонавий бизнесдаги маъно ва моҳиятида қарийб юз йилдан кўпроқ вақт мобайнида мавжуддир. Аудитнинг юзага келиши капитализмнинг ривожланиши, йирик капиталнинг пайдо бўлиши ва акционерлик жамиятларининг юзага келиши билан боғлиқ. Айнан шу даврда корхоналарни бошқарувчилари ва эгаларининг манфаатларини ажралиши рўй берди. Шунинг билан ҳисоб юритилишининг тўғрилигини текширувчи ва бу ҳақида компания эгаларига ҳисобот берувчи мустақил ҳакамга бўлган зарурат туғилди. Шу тарзда аудиторларнинг асосий вазифаси корхонадаги молиявий ҳисоб юритилишининг тўғрилигини тасдиқлаш орқали мулкдор манфаатларини ҳимоя қилиш бўлиб қолди. Аммо аудиторлар ҳисобнинг тўғри юритилишини текшириш тўғрисидаги бевосита ҳисоботдан ташқари ушбу ҳисоботга муайян номоддий активни, аниқроқ қилиб айтганда, ўз мавқеини қўшади. Ҳозирги кунда юзлаб аудиторлик компаниялари аудиторлик текширувини ўтказиш методикасига эга, лекин умумтан олинган этакчилар бор-йўғи тўртта. Ушбу компаниялар «Катта тўртлик» номи билан танилган бўлиб, улар таркибига Присewaterҳоусе Сооперс, Делоитте, КПМГ ва Эрнст & Ёунг компаниялари киради. Хўш, нима сабабли ушбу тўрт компания бошқа аудиторлик компанияларидан кескин фарқ қилади? Бизнингча, бунинг икки сабаби бор: биринчидан, бу кўп йиллик тажриба ва орттирилган мавқеи; иккинчидан, бу компанияларнинг ходимлари сони.

«Катта тўртлик» компанияларининг бизнес мавқеи ўн йиллар давомида шаклланган бўлиб, баъзиларининг тарихи бир ярим асрга бориб тақалади.

Прайсвотерхаусе Сооперс компанияси ўзининг асосий маҳсулотларидан бири обрў-еътибори эканлигини чуқур англаган ҳолда, «Оскар» мукофотига номзодлар ҳисобини юритиш бўйича буюртмани қўлга киритди ва бу билан аудит методикаларининг янги бозорини очиб берди. Дунёдаги юзлаб аудиторлик компаниялари ҳам «Катта тўртлик» компанияларидан ёмонроқ хулоса беришади деб бўлмайди, лекин кўпчилик миждозлар уларнинг мавқеи учун кўпроқ ҳақ тўлашга рози бўлишади.

Шундай тўхтамга келиш мумкинки, «Катта тўртлик» компанияларининг ҳар бири бўйича ҳисобланган гудвилл суммаси бир неча миллиард долларни ташкил этиши муқаррар.

Одатда, учинчи томонлар олдида ўз имиджини яхшилашга уринган корхоналар қуйидаги ҳолларда бундай компанияларга аудитни буюртма қилишади:

1. Халқаро фонд бозорларига чиқиш;
2. Бевосита инвеститсияларни жалб қилиш;
3. Янги ҳамкорлар билан яқин алоқалар ўрнатиш;
4. Давлат тендерларида иштирок этиш;
5. Янги бозорларга чиқиш ва ҳ.к.

«Катта тўртлик» компанияларининг мавқеи бундай буюртмаларни олишга имкон беради. Бунда компания мавқеининг ўзига хос доиравий айланиши тўғрисида фикр юритиш мумкин. Йирик трансмиллий компаниялар «Катта тўртлик» компанияларининг миждозлари рўйхатидан жой олиши билан уларнинг мавқеини оширади, бу эса янада кўпроқ миждоз орттириш имконини беради. Аудиторлик компаниялари ўз мавқеини ўзининг «кичик» бюджетли миждозларига ўтказади. Аудиторлик компаниясининг ходимлари ишдан бўшаганда компания мавқеининг бир қисмини ўзлари билан олиб кетишади. Ушбу доиравий айланишда, албатта сифатли текширув шарти билан, компания мавқеи «ескирмайди» ва «амортизатсияланмайди».

Аммо, учинчи томонлар кутадиган мустақиллик ва объективлик принтсипларидан ҳар қандай оғишишлар оқибатида аудиторлик компаниялари мавқеига катта путур этиши ҳам ҳеч гап эмас. Буни тасдиқлаш учун «Катта тўртлик» компанияларига қарши бутун дунё бўйича берилаётган суд даъволарини келтириб ўтиш кифоя.

Бундан ташқари, «Катта тўртлик» компаниялари ўртасида фарқланишнинг тобора камайиб бориши сезилмоқда. Бунда ҳар бир миждоз учун кескин кураш кетишини кузатиш мумкин. Масалан, йирик трансмиллий компаниялар тендер асосида аудиторлик компаниясини танлаши мумкин. Чунки, кўпчилик компаниялар учун айнан айнан PriceWaterhouseCoopers ёки Deloitte and Touche нинг эмас, балки «Катта тўртлик» компанияларидан бирининг хулосаси керак.

Халқаро аудиторлик ташкилотларининг фаолияти⁴

№	Халқаро аудиторлик ташкилотининг номи	Ялпи тушум 2018 йил (млрд. долл.)	2018 йилда мутахассислар сони
1.	PriceWaterhouseCoopers	41.3	250 900
2.	Deloitte and Touch	43.2	286 200
3.	Ernst and Young	34.8	270 000
4.	KPMG	28.9	207 050

4. Ички аудиторларнинг профессионал ташкилотлари

Ташқи (мустақил) аудиторлар ўз фаолиятида кўп жиҳатдан ички аудит натижаларига таянади. Умуман олганда ички аудиторлар ўзлари ишлайдиган корхоналар фаолиятини текширади. Аммо, улар қоидага кўра, корхона маъмурияти (директорлар кенгаши) таркибига кирадилар. Бундай назорат (ўз-ўзини назорат қилиш) шакли АҚШда ўтган, XX асрнинг 30 йилларида юзага келиб, кейинчалик Ғарбий Европа ва Японияда тарқалган.

Ҳозирги вақтга келиб, кўп ҳолларда ички аудиторларнинг функ-тсиялари, ҳатто ўз компанияси таркибий бўлинмалари бухгалтерия ҳисоботларини текшириш доирасидан ҳам четга чиқади. Ички аудиторлар корхонанинг иқтисодий сиёсати ва бошқарув масалаларида кўпроқ иштирок этмоқдалар. Ички аудиторлар юқори малакали мутахассислар бўлиб, ўз мақомига кўра катта ваколатларга эга. Уларнинг мажбуриятлари доирасига кўпроқ қуйидагилар киради:

оператсион аудит – бошқарув масалалари бўйича корхонанинг турли таркибий бўлинмаларига маслаҳат бериш каби фаолият (масалан, маркетинг ишларини баҳолаш, корхона таркибий тузилмасини баҳолаш ва ш.к.);

мос келувчанлик аудити – ушбу корхона бўлинмалари фаолияти, унинг маъмурияти ва зарур бўлганда юқори органлар томонидан белгиланган ёки қонун ҳужжатларида кўрсатилган қоидаларга мувофиқлигини текширишдан иборат. Масалан, тузилган шартномаларни юридик талаблар нуқтаи назаридан текшириш ва баҳолаш, рискларни камайтириш ва ҳ.к.

АҚШда ички аудиторларнинг профессионал ташкилотлари 1941 йилда ташкил топган бўлиб, Ички аудиторлар институти – ИАИ (ИИА – Институте оф Интернал Аудиторс) деб номланган. У ҳеч қанча вақт ўтмасдан «*Тараққиётга ҳамкорлик орқали эришилади*» деган шиор билан чиққан. Ўтган асрнинг 70-йилларида институт ўзининг халқаро марказини Флорида штатига кўчирган. Ушбу институт фаолияти қуйидагилар негизда қурилган:

⁴ Akrom Karimov, Zafar Muqimov, Mutabar Khodjayeva va Anvar Avloqulov, *Xalqaro audit* (Toshkent: Moliya nashriyoti, 2019), 52 bet.

- а) ички аудиторларнинг умумкасбий билимлари;
- б) профессионалликни узлуксиз ривожлантириш дастури;
- в) иқтисодий кодекс;
- г) профессионал меъёрлар;
- д) сертификатсиялаш дастури.

Ички аудиторларнинг бундай бирлашиши уларнинг тарқоқ кучларини ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида бирлаштириш ҳамда малака маҳоратини янада ривожлантириш ва фаолият самарадорлигини ошириш зарурлигидан келиб чиққан. Институт ички аудиторлар фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибга солиб туради, умумтаълим фаолиятини таъминлайди ва мазкур профессионал амалиёт меъёрларини ишлаб чиқади. У ўз функсияларини ва ички аудиторлар хизматларини доимий равишда кенгайтириб келмоқда.

Институт ички аудиторларнинг профессионал оламида юқори обрўга эга. Унинг дунё бўйича 100 дан ортиқ мамлакатларда ишлайдиган аъзолари бор. Институтнинг АҚШдаги бўлимларидан ташқари Австралия, ХХР, Ҳиндистон, Исроил, Япония, Малайзия, Янги Зеландия, Жанубий Африка Республикаси, Англия ва Шимолий Ирландия каби мамлакатларда миллий институтлари мавжуд.

Таянч тушунчалар

Халқаро аудиторлик ташкилотлари, халқаро аудиторлик компаниялари, халқаро бухгалтерлар федератсияси, Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари қўмитаси, Мустақил аудиторларнинг халқаро ташкилотлари, Халқаро аудиторлик ташкилотларининг «Катта тўртлик» гуруҳи, “PriceWaterhouseCoopers” аудиторлик компанияси, “ Deloitte and Touch” аудиторлик компанияси, “ Ernst and Young” аудиторлик компанияси, “ KPMG” аудиторлик компанияси.

Адабиётлар

1. Akrom Karimov, Zafar Muqimov, Mutabar Khodjayeva va Anvar Avloqulov, Xalqaro audit (Toshkent: Moliya nashriyoti, 2019)
2. Ядгарова М., Қурбонов Р. Банк аудити. Дарслик. –Т.: «ИҚТИСОД-МОЛИЯ» 2019 й.
3. Туйчиев А., Қўзиев И., Авлоқулов А., Шеримбетов И., Авазов И. Аудит. Дарслик. – Т.: “Иқтисод-Молия”, 2019. – 530 б.
4. Wally Smieliauskas, Kate Bewley. Auditing: An International Approach Hardcover. McGraw-Hill Ryerson; 6 edition. 800 pages. 2014.
5. David O'Regan. International Auditing: Practical Resource Guide 1st Edition, Wiley; 1 edition, 312 pages. 2015.
6. www.lex.uz (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари

маълумотлари миллий базаси)

7. www.aicpa.org (American Institute of Certified Public Accountants)
8. www.mf.uz (О`збекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти).